

УДК 159.923.2 – 053.6

ІРИНА ТАРАНЕНКО

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «ВАЖКІ ПІДЛІТКИ»

Однією з актуальних проблем сучасності є особливості виховання важких підлітків, пошук шляхів ефективного попередження та корекції наслідків відхилень від соціальних норм поведінки учнями. У статті визначено сутність і схарактеризовано зміст дефініції «важкі підлітки», простежено фізіологічні, психологічні та інші особливості підліткового віку. На основі аналізу наукової літератури уточнено поняття «важкі підлітки».

Ключові слова: важкі підлітки, підлітковий вік, поведінка, важковихованість, відхилення в поведінці.

Актуальність дослідження. Сучасні складні, динамічні та суперечливі соціально-економічні зміни в Україні впливають на процес виховання, формування, самовизначення і самоствердження особистості підлітка. У цьому плані слушною є думка В. Оржеховської, яка зазначає, що байдуже ставлення держави до свого підростаючого покоління викликало з його боку відповідну реакцію, яка вилилася у сплеск тяжких і корисливих злочинів, про що красномовно свідчить статистика [9, с. 5].

Так, станом на 1 червня 2015 року на обліку кримінально-виконавчої інспекції перебував 1931 засуджений неповнолітній. З їх числа переважна більшість – засуджені до відбування покарання з випробуванням. Аналіз статистичних даних свідчить, що з числа неповнолітніх, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції, переважну більшість було засуджено за тяжкі злочини 72% (1398), за злочини середньої тяжкості – 24% (471), 48% засуджених неповнолітніх виховувалися у неповних сім'ях, 7% є сиротами або перебували у спецзакладах Міністерства освіти і науки України, 9% – виховувалися у неблагополучних сім'ях. Через несприятливі умови виховання та негативний вплив оточення 58% (1124) підлітків, які перебували на обліку, вчинили злочини у складі групи, з них майже кожен четвертий – за участю дорослих. 77 неповнолітніх вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння. Наведені данні підтверджують думку багатьох дослідників про те, що найболючішою проблемою сучасної загальноосвітньої школи є зростаючі труднощі у вихованні дітей і підлітків, збільшення кількості асоціальних проявів у поведінці, правопорушень і злочинів. Число дітей групи ризику, тобто тих, яких вчителі називають важкими, різко зросло [9]. При цьому слід зазначити, що саме у підлітків найчастіше проявляється грубість у ставленні до вчителів і батьків, недисциплінованість на уроках, прогули, бродяжництво, крадіжки, хуліганство, пияцтво тощо.

Аналіз останніх досліджень. Проблема виховання важких підлітків як самостійна сфера наукового пізнання відобразилася в наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників (В. Баженов, П. Блонський, В. Куфаєв, О. Личко, В. Лозова, В. Оржеховська, Т. Федорченко, Д. Фельдштейн, Н. Щуркова, В. Ягупов та ін.), утім, зазначений феномен ними розглядається неоднозначно.

Мета дослідження: на основі аналізу наукової літератури уточнити сутність і зміст поняття «важкі підлітки».

Виклад основного матеріалу. Підлітковий вік характеризується інтенсивним ростом, в результаті якого нерівномірно розвивається кістково-м'язова система (м'язова маса відстає від темпів росту кісткової системи), тому виникає тимчасова дисгармонія в координації рухів: розхлябаність, незграбність. Спостерігається невідповідність у розвитку серцево-судинної системи: ріст кровоносних судин відстає від темпів росту серця, що супроводжується підвищеним артеріальним тиском, порушенням ритму серцевої діяльності, швидким стомленням. Відбувається посилена дія залоз

внутрішньої секреції, яка впливає на функціональний стан нервової системи. На базі цих змін відбувається погіршення не тільки фізичного самопочуття, але і психічного, все це призводить до певного психологічного дискомфорту, підвищеної дратівливості, запальності, стомленості, розладів сну, що, в свою чергу, впливає на відносини з дорослими, однолітками, на вчинки та поведінку підлітків.

Найбільше на життя підлітка, на його загальний стан і самопочуття впливає статеве дозрівання, яке спричиняє різні психофізіологічні та психічні відхилення, з якими пов'язані труднощі цього вікового періоду.

Перераховані вище фізіологічні особливості підліткового віку тісно взаємопов'язані між собою та з розвитком психіки дитини. І як саме – рівномірно, спокійно та щасливо, або болісно, бурхливо, з небажаними відхиленнями пройдуть ці зміни, залежить, звичайно, від самого підлітка, але в першу чергу – від батьків, вчителів, вихователів. Характер взаємовідносин дорослих з підлітками, вимоги які вони ставлять, стосунки в сім'ї – все це зумовлює певну атмосферу, в якій підліток почуває себе впевнено та легко або навпаки.

Для виховання впевненості в собі, захищеності, здатності сприймати себе членом родини, колективу, суспільства в цілому, необхідна достатня інтенсивність спілкування, взаємодія з навколишнім світом. Підліток повинен відчувати, що оточуючи його підтримують.

При цьому слід враховувати те, що специфічним для підліткового віку є прагнення найскоріше здобути статус дорослої людини, домогтися самостійності й незалежності, що може реалізуватися як позитивно, так і негативно. Підліток спроможний на рівні з дорослими брати участь у різних видах діяльності, а його прагнення до оригінальності, новизни, лідерства дозволяють йому досягати певних успіхів і навіть пріоритету в спорті, в мистецтві, в різних видах творчості [12, с. 13].

Саме в підлітковому віці найчастіше проявляються акцентуації характеру, як визначає О. Личко, – «крайні варіанти норми», при яких окремі риси характеру занадто посилені, виражені яскраво. Такі підлітки на життєві явища, при певних обставинах, реагують несподівано, не так, як інші; в стандартних ситуаціях роблять неадекватні вчинки; у них спостерігається низький рівень протидії негативним впливам оточуючого середовища. Тому, аналізуючи кожні порушення нормальної поведінки підлітка, слід розуміти, що це не тільки бажання нашкодити, зробити щось неприємне, але і намагання звернути на себе увагу, захистити себе, самоствердитися, відчуті підтримку серед однолітків і дорослих, а також загострене прагнення до дорослості.

Особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і його зовнішніх умов створює типову соціальну ситуацію розвитку в підлітковому віці, яка часто тягне за собою конфлікт підлітка з дорослим оточенням. Типовими рисами підлітків є прагнення до новизни, оригінальності поведінки (у тому числі і з відхиленнями), бажання боротися, самостверджуватися, змінювати існуючу систему поглядів, які прийняті в середовищі найближчого оточення, що, в свою чергу стає підґрунтям для норм і правил поведінки.

Таким чином, короткий аналіз особливостей підліткового віку пояснює, чому більшість педагогів-практиків вважають багатьох підлітків тією чи іншою мірою важкими. Однак наукові дослідження переконливо свідчать, що далеко не всі підлітки, які порушують норми поведінки та неадекватно реагують на виховні впливи, є важкими. З цього приводу В. Баженов зазначає, що до розряду «важких» потрапляють підлітки, яким дорослі (вихователі, батьки) не змогли забезпечити безконфліктний розвиток і утворення нового почуття дорослості [1, с. 8].

Поняття «важкі діти» з'явилося у першій половині XIX ст. До цієї категорії відносили дітей з яскраво вираженими фізичними недоліками – глухонімих, сліпих. Дещо пізніше «важкими» стали називати безпритульних дітей, а в кінці XIX – на початку XX ст. – дітей розумово відсталих.

У 1929 році видатний психолог Л. Виготський визначив види і типи даної категорії дітей, які підлягають вивченню: важкі діти в масовій школі, важковиховувані діти у власному значенні слова (бездоглядні, правопорушники, педагогічно занедбані), психо- і невропатичні діти, розумово-відсталі, сліпі, глухонімі, логопати, психічно і фізично хворі [3, с. 193]. Поняття «важкі діти» містило в собі всі випадки відхилень у розвитку дитини. Особистість важкої дитини П. Бельським та В. Мясіщевим розглядається в системі її відносин у навколишній реальності, при цьому важка дитина розглядається як активна особистість, що продукує певні відносини з навколишнім середовищем. Важкість не є стійкою якістю особистості, а проявляється в певних ситуаціях, які залежать від зовнішніх чинників і особистісних особливостей дитини [2, 40–65]. З цього приводу видатний педагог-вихователь А. Макаренко у своїх роботах, які почав публікувати у 30-х роках, стверджує, що виховна робота має могутній потенціал і, що особливих порушників немає, а є люди, що потрапили в складне становище, «у

безвихідь», визначальним же при роботі з важковиховуваними дітьми є налагодження взаємин дитини з оточуючим середовищем [8, с. 74].

Отже, на початку XX століття під терміном «важкі» розумілись усі діти, які порушували моральні норми. До цієї категорії належали діти із відхиленнями в поведінці (неповнолітні повії, безпритульні, жебраки, занедбані діти; невстигаючі учні, дезорганізатори, зіпсовані вихованням та негативним впливом мікросередовища; неповнолітні правопорушники; діти, які мали певні відхилення у психічному та фізичному розвитку тощо). При цьому проблема важковиховуваних дітей розглядалась науковцями через призму негативного впливу середовища, оздоровлення якого було фундаментальним завданням виховної роботи. Проте середовище помилково розумілося вченими як зовнішній вплив на вже сформовану особистість дитини, а це, в свою чергу, заважало дослідникам чітко визначити діалектичний взаємозв'язок між соціальним середовищем та особистістю дитини [10, с. 11–12].

За твердженням В. Лозової та Г. Троцько, важка дитина – це та, в якій в силу різноманітних причин бачимо ненормальності, якісь відхилення в поведінці, навчальній діяльності. Звичайні методи і прийоми виховання, які приводять до позитивних результатів у роботі з основною масою дітей, з важкими дітьми такого результату не приносять [7, с. 39]. З цього приводу В. Оржеховська застерігає, що послаблення виховного впливу здебільшого призводить до посилення негативної дії оточуючого середовища, в результаті чого знижується рівень вихованості дитини, виникає і закріплюється стан її невихованості, педагогічної занедбаності, яка може перерости в соціальну, якщо виховні відносини у системі «вихователь-вихованець» не стануть позитивними. Дитина, підліток, що не піддається, або важко піддається вихованню, стає важким у виховному відношенні, важковиховуваним (виховання цих дітей викликає труднощі). Отже, дослідниця констатує, що важковиховувани – це такі категорії учнів, у яких під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів відбуваються порушення моральних ставлень до навчання та норм поведінки, зниження або й втрата почуття відповідальності за свої вчинки» [9, с. 37–47]. У таких дітей, як стверджує В. Шпак, виникають труднощі з соціалізацією, важко формуються моральні норми і внаслідок цього виникають відхилення форм поведінки [15].

Похідним від терміна «важковиховувани діти» є поняття «важковиховуваність». При цьому, як зазначає В. Куфаєв, важковиховуваність – це наслідок тривалого впливу на дитину обумовлених навколишніх подразників, які модифікують і накладають відбиток на психічні особливості та соціальну поведінку учня [6, с. 6].

У педагогічному словнику (С. Гончаренко) зазначено, що «важковиховуваність – у широкому розумінні – поняття, що пояснює випадки труднощів, з якими стикається педагог під час організації і здійснення виховного процесу. У вищому розумінні термін «важковиховуваність» використовується для позначення максимально наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини, яка потребує відповідної уваги й зусиль вихователя для його подолання».

Уточнити суть категорії важковиховуваності дозволить співвіднесення її з поняттям педагогічної занедбаності, яка (аналогічно і соціальна занедбаність), на думку багатьох вчених, виступає передумовою важковиховуваності, тому «важковиховуваність» слід розглядати як характеристику педагогічно занедбаності дитини. Зокрема Л. Зюбін стверджує, що «педагогічна занедбаність» характеризує історію виховання підлітка, а «важкий» – вказує на результат такого виховання: загальноприйняті методи і засоби педагогічної дії малоефективні або безрезультативні по відношенню до нього. У більшості випадків внаслідок педагогічної занедбаності підліток стає важким [5, с. 11].

Педагогічну занедбаність, а саме несформованість у підлітків важливих соціальних якостей особистості, актуальних для їхнього віку, А. Капська теж характеризує як своєрідну передумову виникнення важковиховуваності (стійкого небажання засвоювати соціально-педагогічні впливи і адекватно на них реагувати, а не просто неприйняття чи неможливості засвоювати позитивний соціальний досвід). Її проявами є: закритість підлітка до допомоги інших людей у його розвитку, небажання прислухатися до порад оточуючих, труднощі орієнтування в нових соціальних умовах [11, с. 334–336].

Утім, російський вчений О. Гонєєв, поділяючи думки Л. Зюбіна, у цьому контексті підкреслює, що педагогічна занедбаність не тільки породжує важковиховуваність, але є і її наслідком та призводить до соціальної занедбаності й правопорушень. Важковиховувана дитина, на думку вченого, це перш за все та дитина, яка активно проявляє спротив вихованню, виражає неповагу, недовіру до педагога, демонструє негативізм до педпроцесу, провокує і створює передумови для конфліктних ситуацій. М. Алемаскін вважає, що важковиховувани діти відрізняються від педагогічно занедбаних, тим, що періодично порушують дисципліну і мають принципову можливість корекції їх поведінки з боку сім'ї та школи [4, с.

170-182]. Прихильник цієї думки М. Фіцула характеризує важковиховуваних дітей, як дітей, які байдуже ставляться до навчання, періодично порушують правила поведінки, дисципліну. Їм притаманні грубість, нечесність. А педагогічно занедбані, це ті, які негативно ставляться до навчання й суспільно корисної діяльності та систематично порушують дисципліну й норми моралі [14, с. 225].

На нашу думку, не зовсім коректно виводити головну відмінність важковиховуваності та педагогічної занедбаності з такого показника, як періодичність порушення правил поведінки. Оскільки педагогічно занедбані – це ті діти, які не перебували під дією належних виховних впливів як у сім'ї, так і в різних навчально-виховних закладах, тобто, це діти, з якими погано працювали. В цих дітей несформовані важливі соціальні якості особистості, недостатньо розвинуті почуття, воля, самоконтроль, що обумовлює їх неадекватну реакцію на педагогічні впливи. Педагогічно занедбані діти мають суттєві проблеми як у навчанні, так і з дисципліною (конфлікти з однолітками та вчителями, пропуски занять, шкідливі звички). Але до них можна застосовувати звичайні загальноприйняті принципи і засоби виховання та досягти позитивного результату. Стосовно важковиховуваних, то вони, як зазначає В. Ягупов, не піддаються звичайному впливу батьків та педагогів, критично ставляться до виховних зусиль та діють на основі «власної моралі», хибних цінностей, норм і правил поведінки, у навчанні можуть як і відставати, так і ні. Дисципліну порушують систематично як педагогічно занедбані, так і важкі діти, а періодично порушують дисципліну звичайні діти, яких не обов'язково відносити до категорії важких чи педагогічно занедбаних, тому як дитина тільки вчиться поводити себе в соціумі.

При цьому ми згодні з думкою В. П. Шпак та В. М. Шпак, які зазначають, що педагогічно занедбані діти вирізняються саме несформованістю особистості, незрілістю, що пояснюється відсутністю правильного педагогічного керівництва, належної організації життєвого простору, уваги та підтримки з боку батьків. Однак значних викривлень у формуванні особистості у цих учнів не помічається. Їхня негативна поведінка частіше за все має реактивний характер, оскільки вони здатні зрозуміти свої проблеми та намагаються змінити себе [15].

Стосовно соціально занедбаних дітей учені зауважують, що у них відсутні корисні навички й уміння, різко обмежена сфера соціальних інтересів. Для них характерне глибоке відчуження від сім'ї та школи, а їх формування і соціальний розвиток відбуваються під впливом асоціальних підлітків та їх груп, їм властиві серйозні соціальні відхилення (бродяжництво, наркоманія, алкоголізм, правопорушення, аморальна поведінка тощо) [4, с. 182].

Отже, в науковій літературі важковиховуваність розглядається як психолого-педагогічна категорія, яка визначає форми і причини труднощів, що зазнає педагог при визначенні мети, виборі засобів виховання та перевиховання учнів. З важковиховуваністю тісно взаємопов'язані соціальна та педагогічна занедбаність, вони взаємодоповнюють і поглиблюють одне одного, при певних умовах призводять до скоєння правопорушень неповнолітніми.

Тож можемо зробити **висновок**, що важковиховуваність зовнішньо проявляється конфліктністю дітей і підлітків з оточенням, грубістю, емоційною нерівноваженістю, що призводить до складнощів у виправленні поведінки, необхідності докладання додаткових зусиль і засобів з боку педагога, особливої уваги, індивідуального та особистісно орієнтованого підходу для їх перевиховання в умовах сім'ї, школи, колективу. Важковиховуваність полягає у неприйнятті та протидії підлітка цілеспрямованим педагогічним впливам.

Терміни «важкі підлітки», «важковиховувані підлітки» найчастіше вживаються як тотожні поняття, які характеризують учнів з негативним ставленням до педагогічного процесу та морально-правових норм, установлених у суспільстві. Утім, у ряді досліджень зазначено, що поняття «важкі підлітки» слід використовувати для характеристики неповнолітнього, який особливо болісно переживає кризу перехідного віку та не вміє вирішувати свої проблеми соціально прийнятним чином. Такі підлітки характеризуються внутрішніми конфліктами, акцентуаціями характеру, нестійкістю емоційно-вольової сфери.

Таким чином, важкі у виховному відношенні підлітки – це звичайні діти, у яких наявна специфічна особистісна особливість – важковиховуваність, що характеризується дефектами розвитку та порушенням норм і правил поведінки. А отже, до категорії важких підлітків відносимо підлітків, які є фізично і розумово здоровими, однак при цьому здійснюють свідомий або несвідомий опір цілеспрямованому педагогічному впливу, у них спостерігаються проблеми з прийняттям ціннісних орієнтацій, сформованістю морально-вольових якостей та порушення норм і правил поведінки, що ускладнює становлення їх як особистостей. Вони гостро потребують особистісно орієнтованого підходу з боку педагогів та уваги батьків і однолітків.

Перспективи подальших розвідок полягають у визначенні типів важковиховуваності, аналізу причин виникнення цього феномену та пошуку ефективних шляхів вирішення окленої проблеми.

Список використаних джерел

1. Баженов В. Г. Воспитание педагогически запущенных подростков / В. Г. Баженов. – К. : Рад. шк., 1986. – 130 с.
2. Бельский П. Г. К вопросу о типах трудных детей в массовой школе / П. Г. Бельский, В. Н. Мясищев // Трудные дети в массовой школе (работа поста охраны детства) : сб. ст. сотрудников каб. профилактики воспитуемости ЛПИ. – Л. : Изд-во ЛПИ, 1933. – С. 40–65.
3. Выготский Л. С. Основные положения плана педагогической исследовательской работы в области трудного детства / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 5 т. / Л. В. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 5. – С. 188–195.
4. Гонеев А. Д. Основы коррекционной педагогики: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. Д. Гонеев, Н. И. Лифинцева, Н. В. Ялпаева; под ред. В. А. Сластенина. – 6-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2010. – 272 с.
5. Зюбин Л. М. Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися : метод. пособ. / Л. М. Зюбин. – М. : Высш. шк., 1982. – 191 с.
6. Куфаев В. И. Социально-запущенные дети и подростки и методы работы с ними / В. И. Куфаев // Трудные дети и подростки и методы работы с ними в детучреждениях : по материалам Моск. обл. совещ. зав. дет. домами, 15–19 дек. 1933 г. / под ред. О. Л. Бем, В. И. Куфаева. – М. : МОНО, 1934. – С. 3–45.
7. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2-е вид., випр. і доп. – Харків : ОВС, 2002. – 400 с.
8. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко ; сост. и автор вст. статьи В. С. Хелесмендик. – М. : Политиздат, 1988. – 256 с.
9. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська. – К. : ВУАН, 1996. – 352 с.
10. Попов М. А. Педагогічні умови корекції поведінки важковиховуваних старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / М. А. Попов ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – 20 с.
11. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. проф. А. Й. Капської. – 4-те вид. виправ. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
12. Трудный подросток: причины и следствия / под ред В. А. Татенко. – К. : Рад. шк., 1985. – 175 с.
13. Фельдштейн Д. И. Психологические аспекты изучения современного подростка / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1983. – № 1. – С. 33–41.
14. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. для студ. вищих пед. закладів освіти / М. М. Фіцула. – К. : Академія, 2002. – 528 с.
15. Шпак В. П. Первинні і вторинні причини порушень поведінки важковиховуваних дітей як проблема реабілітаційної педагогіки [Електронний ресурс] / В. П. Шпак, В. М. Шпак. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vchu/N121/N121p143-148.pdf

Стаття надійшла до редакції 02.10.2017 р.

TARANENKO I.

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

CONTENT CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF "TROUBLED TEENS"

The trouble teen's education also founding out the ways of prevention and correction of consequence of the deviation from social norm behavior of teenagers are the one of the main problem of the present day. The essence and content of the definition «trouble teen» are defined and characterized in this article. Physiological, psychological and another features were explore by author. The «trouble teen» concept was refined on the bases of scientific literature.

The category of troubled teenagers describes the adolescents who are physically and mentally healthy, however they consciously or unconsciously resist to the pedagogical influence; they also inherent defects of personality development (problems with the adoption of values, formation of moral and volitional qualities) and violate the rules and regulations of behavior that impedes their formation as individuals. The troubled teenagers are in need of personality-oriented approach by teachers, attention of their parents and peers.

Key words: *trouble teens, adolescence, behavior, education difficulties, deviations in behavior.*